

The University of Tehran Press

Journal of Social Business

Vol. 2, No. 2, Summer 2025

Online ISSN: 3060-7213

Home Page: <https://jsbu.ut.ac.ir/>

Examining the Dual Nature of Cyberspace: A Reductive and Enhancing Phenomenon in Social Capital Based on Social Responsibility

Mohammadali Kiani¹|Zohreh Nayebi Nodoshan²|Afsaneh Dehghanpour Farashah^{*3}

1. Department of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: keyani@ut.ac.ir
2. Department of Public Administration, Aras International Campus, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: z.nayebi29@ut.ac.ir
3. Corresponding Author, Department of Cultural and Social Governance, Faculty of Governance, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: dehghanpur@ut.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received April 28, 2025
Revised June 19, 2025
Accepted June 27, 2025
Published online July 01, 2025

Keywords:
Cyberspace,
Digital Governance,
Social Capital,
Social Responsibility,
Territorial Governance.

ABSTRACT

Given the expanding role of cyberspace in contemporary social structures, this study aimed to identify the opportunities and threats of cyberspace within the domain of social capital. Participants in this qualitative research included faculty members in social sciences and managers from the National Center for Cyberspace, selected using purposive sampling. Theoretical saturation was reached after 17 semi-structured interviews. Data were analyzed using thematic analysis based on the Attride-Stirling approach. Findings show that cyberspace, as a dual-sided ecosystem, simultaneously creates significant opportunities to enhance social capital and serious threats to weaken it. Major identified themes include the enhancement of knowledge competencies or the decline of cultural and cognitive foundations; facilitation of communication or instability in family cohesion; social cohesion or social divergence; trust-building or social distrust; civic participation or passivity; innovation or disruption of social norms; mental and psychosocial well-being or harm; and soft power or international threats, as the most prominent opportunities and threats of cyberspace in the realm of social capital. The intensity and direction of these opportunities and threats are influenced by users' media literacy, the quality of digital governance, and supportive cultural and educational mechanisms. Accordingly, strengthening digital literacy, supporting local content, smart legislation, and enhancing cybersecurity are essential strategies for leveraging opportunities and controlling threats posed by cyberspace in the path of reinforcing social capital. In conclusion, cyberspace is neither an absolute threat nor a complete opportunity, but rather an influential tool that, with effective governance, can become a constructive platform for social sustainability, advancement of social responsibility, and enhancement of social capital.

Cite this article: Kiani, K., Nayebi Nodoshan, Z., Dehghanpour Farashah, A. (2025). Examining the Dual Nature of Cyberspace: A Reductive and Enhancing Phenomenon in Social Capital Based on Social Responsibility. *Journal of Social Business*, 2 (2), 225-240. <https://doi.org/10.22059/jsbu.2025.400499.1055>

© Mohammadali Kiani, Zohreh Nayebi Nodoshan, Afsaneh Dehghanpour Farashah

Publisher: University of Tehran Press.

<https://doi.org/10.22059/jsbu.2025.400499.1055>

انتشارات دانشگاه تهران

نشریه کسب و کار اجتماعی

شاپا الکترونیکی: ۲۲۱۳-۳۰۶۰

دوره ۲، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

سایت نشریه: <https://jsbu.ut.ac.ir/>

واکاوی ماهیت دوگانه فضای مجازی:

پدیده‌های کاهنده و فزاینده در حوزه سرمایه اجتماعی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی

محمدعلی کیانی^۱ | زهره ناییبی ندوشن^۲ | افسانه دهقان‌پور فراشاه^{۳*}

۱. گروه جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: keyani@ut.ac.ir

۲. گروه مدیریت دولتی، پردیس بین‌المللی ارس، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: z.nayebi29@ut.ac.ir

۳. نویسنده مسئول، گروه حکمرانی فرهنگی و اجتماعی، دانشکده حکمرانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: dehghanpur@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

کلیدواژه:

حکمرانی سرزمینی،

حکمرانی دیجیتال،

سرمایه اجتماعی،

فضای مجازی،

مسئولیت اجتماعی.

با توجه به گسترش نقش فضای مجازی در ساختارهای اجتماعی معاصر، پژوهش حاضر با هدف شناسایی فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی انجام شد. مشارکت‌کنندگان این پژوهش کیفی، استادان حوزه علوم اجتماعی و مدیران مرکز ملی فضای مجازی بودند که با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. اشباع نظری با انجام ۱۷ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته حاصل و برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل مضمون به شیوه اترید - استرلینگ استفاده شد. یافته‌ها نشان می‌دهد فضای مجازی به‌مثابه زیست‌بومی دوسویه، همزمان فرصت‌های قابل‌توجهی برای ارتقاء سرمایه اجتماعی و تهدیدهایی جدی برای تضعیف آن ایجاد کرده است. بر این اساس مضامین فراگیری چون ارتقاء شایستگی‌های دانشی یا افول بنیان‌های فرهنگی و شناختی، تسهیل ارتباطات یا تزلزل استحکام خانواده، انسجام یا واگرایی اجتماعی، اعتمادسازی یا بی‌اعتمادی اجتماعی، مشارکت یا انفعال مدنی، نوآوری یا اختلال در هنجارهای اجتماعی، سلامت یا آسیب‌های روانی - اجتماعی، همچنین قدرت نرم یا تهدیدهای بین‌المللی از مهم‌ترین فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی شناسایی شدند. شدت و جهت این فرصت‌ها و تهدیدها، متأثر از سطح سواد رسانه‌ای کاربران، کیفیت حکمرانی دیجیتال و سازوکارهای حمایتی فرهنگی و آموزشی است. بر این اساس، تقویت سواد دیجیتال، حمایت از محتوای بومی، قانون‌گذاری هوشمند و ارتقاء امنیت سایبری از جمله راهبردهای ضروری برای بهره‌برداری از فرصت‌ها و کنترل تهدیدهای فضای مجازی در مسیر تقویت سرمایه اجتماعی به‌شمار می‌روند. در نتیجه فضای مجازی نه تهدید مطلق و نه فرصت کامل، بلکه ابزاری تأثیرگذار است که با حکمرانی صحیح می‌تواند به بستری مؤثر برای پایداری اجتماعی، ارتقاء مسئولیت اجتماعی و سرمایه اجتماعی تبدیل شود.

استناد: کیانی؛ محمدعلی؛ ناییبی ندوشن؛ زهره، دهقان‌پور فراشاه؛ افسانه (۱۴۰۴). واکاوی ماهیت دوگانه فضای مجازی: پدیده‌های کاهنده و فزاینده در حوزه سرمایه اجتماعی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی. کسب‌وکار اجتماعی، ۲ (۲)، ۲۴۰-۲۲۶. <https://doi.org/10.22059/jsbu.2025.400499.1055>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

© محمدعلی کیانی، زهره ناییبی ندوشن، افسانه دهقان‌پور فراشاه

<https://doi.org/10.22059/jsbu.2025.400499.1055>

۱. مقدمه

سرمایه اجتماعی به منزله یکی از عوامل اصلی توسعه پایدار مطرح است و توسعه بدون توجه به مشارکت و سرمایه اجتماعی ناقص خواهد بود (زارعی و کیانی، ۲۰۲۴). جوامع پیشرفته با تقویت سرمایه اجتماعی توانسته‌اند به اعتماد، مشارکت، همبستگی، ثبات و انسجام اجتماعی دست یابند، در حالی که در کشورهای در حال توسعه، به دلیل نادیده گرفتن این سرمایه، مشارکت واقعی مردم حاصل نشده است (خطیری و همکاران، ۲۰۲۳). مسئولیت اجتماعی موجب بروز رفتارهایی می‌شود که می‌تواند نتایج مثبت و قابل توجهی برای جامعه ایجاد کنند و به احساس رضایت و تقویت روحیه همکاری و مشارکت افراد منجر شوند (ایمان و جلائیان، ۲۰۱۰؛ کیانی و همکاران، ۲۰۲۴).

مسئولیت اجتماعی به منزله فرایندی که افراد، سازمان‌ها و نهادها را ملزم به رعایت حقوق افراد، مشارکت در حل مسائل جامعه، مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی می‌کند (دهقان‌پور فراشه و همکاران، ۲۰۲۳)، نقش تعیین‌کننده‌ای در تقویت سرمایه اجتماعی ایفا می‌کند. این رابطه دوسویه میان مسئولیت اجتماعی و سرمایه اجتماعی بدین گونه است که وجود سرمایه اجتماعی، زمینه‌ساز رفتارهای مسئولانه اجتماعی است و رفتارهای مرتبط با مسئولیت اجتماعی نیز به افزایش انسجام، همکاری، اعتماد و مشارکت منجر می‌شوند. مسئولیت اجتماعی و سرمایه اجتماعی در تعامل با هم توسعه پایدار را تسهیل می‌کنند، بنابراین توسعه پایدار، سرمایه اجتماعی و مسئولیت اجتماعی در چرخه‌ای تعاملی قرار دارند و هرگونه خط‌مشی و اقدام‌های توسعه‌ای که بدون توجه به این عوامل طراحی شود، با ناکامی مواجه خواهد شد.

بورديو^۱ جامعه‌شناس فرانسوی، سرمایه اجتماعی را تجمعی از منابع بالقوه و بالفعل گوناگونی بیان می‌کند که مربوط به مالکیت شبکه بادوامی از روابط کم‌وبیش نهادی‌شده از آشنایی و شناخت متقابل است (Oberoi et al., 2022). سرمایه اجتماعی پدیده‌ای ارتباطی و به معنای امید به کارآمدی و انصاف است که می‌تواند همکاری‌ها را افزایش و تمایل به همکاری را گسترش دهد و اعتماد و وابستگی اجتماعی را تقویت کند (ذوالفقاری و قیومی، ۲۰۲۳).

با گسترش روزافزون فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی که در بستر محیط اینترنت شکل می‌گیرند، نوع خاصی از ارتباطات در بسترهای مجازی میان افراد شکل گرفته است. فضای مجازی تحول بنیادین در سبک زندگی اجتماعی و فرهنگ جوامع گوناگون ایجاد کرده است و می‌تواند بر سرمایه اجتماعی تأثیرگذار باشد (فرقانی و قلی‌زاده، ۲۰۲۱). فضای مجازی به فضای تعاملی اینترنت گفته می‌شود که افراد در درون آن با هویت‌هایی پنهان به مثابه پیام‌هایی بر صفحات رایانه حضور می‌یابند. نکته‌ای که در اینجا لازم به ذکر است اینکه فضای مجازی برخلاف ظاهر نام‌گذاری آن مجازی نیست، بلکه با توجه به آثار آن دنیایی حقیقی است (Smith et al., 2021). فضای مجازی همان چیزی است که مردم در زبان روزمره خود به آن شبکه‌های اجتماعی می‌گویند. در این شبکه‌های ارتباطی فرصتی داده شده تا کنشگر با هویت‌سازی و هویت‌یابی، شبکه ارتباطات خود را متناسب با آنچه می‌پسندد شکل دهد. روابط اجتماعی در قالب کنش متقابل برای کنشگران امکان شناخت متقابل براساس مشاهده و رابطه حضوری را فراهم می‌سازد، اما در مراوده‌های مجازی با از دست دادن این سطح از رابطه، روابط براساس نوشته‌ها، گفته‌ها و محتوای چندرسانه‌ای شکل می‌گیرند (Huang et al., 2022). تفاوت میان مراوده‌هایی که در بستر جامعه و فضای مجازی رخ می‌دهند، از تفاوت ماهوی میان آنچه افراد دوست دارند باشند و آنچه در واقعیت هستند ناشی می‌شود. از سوی دیگر پیام همیشه نمی‌تواند آیین تمام‌نمای مکونات قلبی و اهداف باطنی فرستنده آن باشد و برداشت از مفهوم یک پیام در فضای مجازی با آنچه در واقعیت رخ می‌دهد می‌تواند بسیار متفاوت باشد (Zhang & Sung, 2023).

شبکه‌های اجتماعی در یک فضای مجازی از روابط افراد و گروه‌ها ایجاد می‌شوند که ماهیت متقابل و مبتنی بر اعتماد را رقم می‌زنند. به این ترتیب اعضا خود را از پشتیبانی سرمایه اجتماعی برخوردار می‌سازند و به آنان اعتبار می‌بخشند. این سرمایه‌ای است که مبتنی بر شبکه روابط، هنجارهای اجتماعی و اعتماد متقابل شکل می‌گیرد و روابط درون‌گروهی و بین‌گروهی را ارتقا می‌بخشد (نژادبهرام و همکاران، ۲۰۲۲). البته شبکه‌های اجتماعی مجازی اگرچه توانسته‌اند سرمایه اجتماعی حاصل از روابط متقابل را در جامعه حفظ کنند و تداوم بخشند، در شکل‌گیری روابط بادوام موفق نبوده‌اند (Zhang & Dong, 2021). به‌طور کلی می‌توان گفت

^۱. Bourdieu

فضای مجازی با امکانات متنوع، دسترسی آسان و توسعه شبکه‌های گسترده ارتباطی به یک واقعیت تبدیل شده است. ارتباطات حاصل از فضای مجازی، مؤلفه‌های سنتی حاکم بر روابط اجتماعی نظیر اعتماد، مشارکت، فهم متقابل و انسجام درون‌گروهی و برون‌گروهی یا همان سرمایه اجتماعی را تحت تأثیر قرار داده است.

در این میان، حکمرانی دیجیتال به‌مثابه مجموعه‌ای از سیاست‌ها، خط‌مشی‌ها و ساختارهای مدیریتی که بر بستر فناوری‌های نوین اطلاعاتی اعمال می‌شود، نقش مهمی در ارتقاء مشارکت، هدایت و کنترل مراوده‌های مجازی ایفا می‌کند (Dehghanpour, 2024; Farashah et al., 2025; Vigoda-Gadot & Mizrahi, 2024). این نوع حکمرانی با تضمین امنیت داده‌ها، صیانت از حقوق کاربران و ایجاد بسترهای اعتمادساز، می‌تواند به تقویت سرمایه اجتماعی کمک کند. از سوی دیگر، حکمرانی سرزمینی با تأکید بر حاکمیت ملی در قلمرو فیزیکی و مجازی (Hulvey & Simmons, 2025)، تلاش دارد اثرات جهانی‌شدن و نفوذ کشورهای خارجی را بر جوامع، کنترل کند. ترکیب این دو رویکرد، می‌تواند ضمن بهره‌گیری از ظرفیت‌های فضای مجازی، از آسیب‌های احتمالی آن بر اعتماد، مشارکت و انسجام اجتماعی بکاهد.

به‌طور کلی می‌توان گفت فضای مجازی به‌مثابه یک واقعیت در عصر حاضر که بر روابط اجتماعی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی تأثیرگذار است، همچون شمشیر دولبه، فرصت‌ها و تهدیدهای فراوانی را برای سرمایه اجتماعی در دنیای کنونی ایجاد کرده است. در این رهگذر شناخت این فرصت‌ها و تهدیدها بسیار حیاتی است. با وجود اهمیت بسیار زیاد این موضوع، بررسی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد فرصت‌ها و تهدیدهایی که فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی ایجاد می‌کند از دیدگاه پژوهشگران مغفول مانده، پژوهش‌های اندکی در حوزه فضای مجازی صورت گرفته که اغلب با نگاه محدود به فرصت‌ها یا تهدیدهای فضای مجازی و نه در حوزه اختصاصی سرمایه اجتماعی توجه کرده‌اند و با نگاهی جامع به پدیده فضای مجازی و نقش آن در تضعیف یا رشد سرمایه اجتماعی پرداخته نشده است. برخی از این پژوهش‌ها که در حوزه فضای مجازی یا سرمایه اجتماعی هستند در ادامه تشریح می‌شود. زووده^۱ و همکاران (۲۰۲۵) در مطالعه‌ای دریافته‌اند اعتیاد به رسانه‌های اجتماعی و اینترنت اثر منفی مستقیمی بر ذهن‌آگاهی، سرمایه اجتماعی و سلامت روان دارد، همچنین ذهن‌آگاهی و سرمایه اجتماعی به‌طور معنادار و مثبتی سلامت روان را پیش‌بینی و نقش حفاظت در برابر اثرات منفی اعتیاد دیجیتال ایفا می‌کنند. آنها اهمیت آموزش و مداخله‌های سلامت‌محور برای تقویت ذهن‌آگاهی و سرمایه اجتماعی با هدف ارتقاء سلامت روان در میان دانش‌آموزان و دانشجویان را مورد تأکید قرار دادند.

دورادونی^۲ و همکاران (۲۰۲۵) در پژوهش خود به تحلیل نقش سرمایه اجتماعی برخط در تمایز اثر اعتیاد به فناوری بر بهزیستی پرداختند. نتایج نشان داد افرادی که به‌رغم سطح بالای اعتیاد به فناوری، دارای سرمایه اجتماعی برخط بالا بودند، سطوح بالاتری از بهزیستی روان‌شناختی، معناگرایانه، لذت‌گرایانه، همچنین تعادل بهتر در زندگی دیجیتال را تجربه کردند. در مقابل، افرادی با سطح اعتیاد بالا و سرمایه اجتماعی پایین، بهزیستی ضعیف‌تری داشتند.

جینگ^۳ و همکاران (۲۰۲۳) در پژوهشی به بررسی ارتباط میان استفاده مستمر و جدید از اینترنت با علائم افسردگی در سالمندان چین، به بررسی نقش سرمایه اجتماعی ساختاری در این ارتباط پرداختند. نتایج این پژوهش نشان داد استفاده مستمر و جدید از اینترنت هر دو با کاهش علائم افسردگی در سالمندان ارتباط مستقیم و معناداری دارند، اما تنها استفاده مستمر از اینترنت از طریق سرمایه اجتماعی ساختاری (شبکه‌های اجتماعی و مشارکت اجتماعی) اثر غیرمستقیم نیز بر کاهش افسردگی داشت. نقش میانجی شبکه‌های اجتماعی در سالمندان شهری قوی‌تر از سالمندان روستایی بود و در مناطق روستایی، مشارکت‌های غیرداوطلبانه نقش مؤثری در کاهش علائم افسردگی کاربران اینترنت ایفا می‌کرد.

گراسی^۴ و همکاران (۲۰۲۲) در پژوهش خود به بررسی تأثیر اینترنت پرسرعت بر سرمایه اجتماعی پرداختند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد دسترسی به اینترنت پرسرعت در بریتانیا به کاهش معنادار در مشارکت‌های مدنی و سیاسی افراد منجر شده

1. Zewude

2. Duradoni

3. Jing

4. Geraci

است. داده‌های طولی از سال ۱۹۹۷ تا ۲۰۱۷ نشان داد نفوذ اینترنت پرسرعت در برخی مناطق، ابعاد گوناگونی از سرمایه اجتماعی را تضعیف و در واقع بسیاری از گونه‌های تعامل اجتماعی را جایگزین یا حذف کرده است.

نگوین^۱ و همکاران (۲۰۲۲) مطالعه‌ای با عنوان «مشارکت اجتماعی برخط سالمندان و سرمایه اجتماعی: نقش تعدیل‌گر مهارت‌های اینترنتی» انجام دادند. نتایج این پژوهش نشان داد سالمندانی که بیشتر در فعالیت‌های اجتماعی برخط مانند پرسش در شبکه‌های اجتماعی یا مشاهده عکس‌های اعضای خانواده مشارکت دارند، از سرمایه اجتماعی بیشتری چه در فضای برخط و چه آفلاین برخوردارند، همچنین مهارت‌های اینترنتی، نقش تعدیل‌گر داشتند، به‌طوری که سالمندان با مهارت بالاتر در اینترنت، بیشتر از مشارکت اجتماعی برخط سود برده و سرمایه اجتماعی بیشتری کسب کرده‌اند.

بررسی پژوهش‌های موجود نشان می‌دهد اغلب این پژوهش‌ها کمی بوده، بخش عمده‌ای از آنها بر پیامدهای روان‌شناختی فضای مجازی متمرکزند و ابعاد کلان و چندلایه سرمایه اجتماعی کمتر مورد توجه و واکاوی قرار گرفته است، همچنین در اغلب این پژوهش‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهایی که فضای مجازی به‌مثابه شمشیری دولبه برای سرمایه اجتماعی ایجاد می‌کند نادیده گرفته شده یا به‌صورت محدود و تک‌بعدی بررسی شده‌اند. برای نمونه یافته‌های زووده و همکاران (۲۰۲۵) و دورادونی و همکاران (۲۰۲۵) اگرچه به نقش میانجی یا تعدیل‌کننده سرمایه اجتماعی اشاره دارند، به تحلیل وجوه تعارض آمیز و ساختاری آن نپرداخته است. حتی در پژوهش‌هایی نظیر گراسی و همکاران (۲۰۲۲) و نگوین و همکاران (۲۰۲۲) که به مشارکت اجتماعی و مهارت‌های اینترنتی توجه داشته‌اند، تهدیدها و آسیب‌های بالقوه فضای مجازی بر بنیان‌های سرمایه اجتماعی تحلیل نشده است.

برخلاف این رویکردها در بررسی فضای مجازی، پژوهش حاضر با نگاهی جامع، به بررسی تهدیدها و فرصت‌های فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی می‌پردازد و این پدیده را در پیوند با مؤلفه‌هایی چون وفاق ملی، انسجام خانوادگی، اعتماد عمومی و مشارکت اجتماعی تحلیل می‌کند. در این پژوهش، سرمایه اجتماعی به‌مثابه سازه‌ای چندلایه در بستر اکوسیستم دیجیتال در نظر گرفته می‌شود و علاوه بر شناسایی فرصت‌ها و تهدیدها، با تمرکز بر سرمایه اجتماعی، راهبردهایی برای حکمرانی دیجیتال و بهره‌مندی بهتر از فرصت‌ها و ظرفیت‌های مثبت و کنترل تهدیدها نیز ارائه می‌شود. شناخت دقیق فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی می‌تواند افق تازه‌ای برای خط‌مشی‌گذاری اجتماعی و فرهنگی بگشاید. از این رو پژوهش حاضر درصدد پر کردن این خلأ و پاسخ به این پرسش اساسی است که فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی کدام‌اند؟

۲. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش کیفی - اکتشافی از نظر هدف در حیطه پژوهش‌های کاربردی است. فلسفه این پژوهش، تفسیرگرایی و رویکرد آن استقرایی است. جامعه مشارکت‌کنندگان پژوهش شامل خبرگان نظری (استادان حوزه علوم اجتماعی) و خبرگان تجربی (مدیران مرکز ملی فضای مجازی) حوزه فضای مجازی است. بر اساس دیدگاه میلر^۲ و همکاران (۲۰۱۰) از پنج معیار کلیدی بودن، سرشناس بودن، دانش نظری، تنوع و انگیزه مشارکت برای انتخاب مشارکت‌کنندگان استفاده شد. نمونه‌گیری با روش هدفمند صورت گرفت و با ۱۷ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته اشباع نظری به‌دست آمد.

برای گردآوری داده‌های پژوهش از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته استفاده شد. در پروتکل مصاحبه دو پرسش باز یکی درخصوص فرصت‌ها و دیگری درباره تهدیدهای فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی مدنظر قرار گرفت و پیش‌بینی شد در صورت نیاز پرسش‌های بیشتری نیز مطرح شوند. کیفیت این پژوهش یا اعتمادپذیری^۳ آن، براساس ۴ معیار اعتبارپذیری، انتقال‌پذیری، تأییدپذیری و اطمینان‌پذیری ارزیابی و تأیید شد. برای سنجش پایایی، درصد توافق بین دو کدگذار^۴، براساس ضریب کاپای کوهن^۵ نیز ۰/۸۱ برآورد شد که نشان می‌دهد کدگذاری‌ها از پایایی بالایی برخوردارند.

1. Nguyen

2. Miller

3. Trustworthiness

4. Percentage of Agreement Observation, PAO

5. Cohen's Kappa coefficient

مصاحبه‌شوندگان شامل ۹ نفر از استادان حوزه علوم اجتماعی و ۸ نفر از مدیران مرکز ملی فضای مجازی بودند. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان در جدول ۱ آورده شده است.

جدول ۱. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی	فراوانی	درصد
تخصص		
استادان حوزه علوم اجتماعی	۹	۵۳
مدیران مرکز ملی فضای مجازی	۸	۴۷
جنسیت		
مرد	۱۵	۸۸
زن	۲	۱۲
سن		
کمتر از ۴۰ سال	۱	۶
۴۰ تا ۵۰ سال	۷	۴۱
۵۰ سال و بیشتر	۹	۵۳
تحصیلات		
کارشناسی ارشد	۴	۲۴
دکتری	۱۳	۷۶
سابقه کاری		
۱۵ تا ۲۰ سال	۶	۳۵
بالای ۲۰ سال	۱۱	۶۵
کل	۱۷	۱۰۰

پس از هر مصاحبه، مصاحبه‌ها به متن تبدیل شدند و برای آشنایی با عمق و گستره محتوایی داده‌ها، اقدام به بازخوانی متن به صورت فعال (جست‌وجوی معانی و الگوها) شد. استراتژی این پژوهش و شیوه تحلیل داده‌ها تحلیل مضمون بود. در کدگذاری پژوهش، برای مصاحبه‌هایی که با استادان دانشگاه انجام شد حرف F و برای مدیران مرکز ملی فضای مجازی حرف M به کار رفت. شماره کد 14F4 بیان‌کننده این است که این کد، کد چهارم از مصاحبه چهاردهم است که با یکی از استادان حوزه علوم اجتماعی انجام شده است. در جدول ۲، نمونه کدگذاری متن مصاحبه‌ها ارائه شده است.

جدول ۲. نمونه کدگذاری متن مصاحبه‌ها

متن	کدها (مضامین پایه)	شماره کد
با گسترش استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی، الگوی ارتباطات اجتماعی آنها به تدریج از روابط چهره به چهره و تعاملات محلی فاصله گرفته و به سوی روابط مجازی و غیرفضایی سوق یافته است. این تغییر در سبک ارتباطات، موجب کاهش دید و بازدیدهای خانوادگی، مشارکت در آیین‌های سنتی و ارتباطات همسایگی شده است.	تضعیف روابط سنتی و پیوندهای محلی	6M7
من از طریق همین فضای مجازی تونستم در دوره‌های آنلاین شرکت کنم، مهارت‌هام رو ارتقا بدم و حتی با افراد متخصص توی حوزه خودم ارتباط بگیرم. قبلاً دسترسی به این چیزها خیلی سخت بود.	گسترش فرصت‌های یادگیری و تبادل دانش	14F4

۳. یافته‌های پژوهش

داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها با روش کیفی تحلیل مضمون و بر اساس رویکرد اترید - استرلینگ^۱ (۲۰۰۱) تحلیل شدند. در این رویکرد تحلیلی، یافته‌ها در قالب مضامین پایه (کدها)، سازمان‌دهنده (مضامین فرعی) و فراگیر (مضامین اصلی) حاصل می‌شوند.

^۱. Attride-Stirling

در مرحله اولیه، تعداد ۱۳۹ کد اولیه از متن مصاحبه‌ها، استخراج شدند. با کدگذاری این مفاهیم، تعداد ۶۴ مضمون فرعی شناسایی و با طبقه‌بندی این مضامین در دسته‌های مشابه، تعداد ۹ مضمون اصلی، شناسایی شد. مضامین اصلی و فرعی حاصل از کدگذاری مصاحبه‌ها در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳. مضامین مرتبط با فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی (منبع: یافته‌های پژوهش)

مضامین اصلی (مضامین فراگیر)	مضامین فرعی مرتبط با فرصت‌ها (مضامین سازمان‌دهنده)	مضامین فرعی مرتبط با تهدیدها (مضامین سازمان‌دهنده)
ارتقاء شایستگی‌ها یا افول بنیان‌های فرهنگی و شناختی	۱) گسترش فرصت‌های یادگیری و تبادل دانش	۱) تضعیف فرهنگ مطالعه عمیق و تحلیل‌محور
	۲) فراهم کردن فرصت خلاقیت	۲) سلطه فرهنگ سطحی و وابسته به جریان‌های جهانی
	۳) تقویت تفکر انتقادی	۳) افزایش اتکای کاربران به منابع اطلاعاتی غیرموثق و شایعه‌محور
	۴) فراهم شدن فرصت خودبیانگری	۴) تبدیل اینفلوئنسرها به مرجع هویتی جدید
	۵) ارتقاء سواد رسانه‌ای	۵) تضعیف تعاملات عاطفی خانوادگی
	۶) تولید و ترویج محتوای فرهنگی بومی	۶) تضعیف کیفیت روابط خانوادگی
تسهیل ارتباط یا تزلزل استحکام خانواده	۷) تسهیل ارتباط میان اعضای خانواده دور از هم	۷) افزایش تعارض‌های بین‌نسلی
	۸) ایجاد فرصت‌های تربیت دیجیتال برای والدین و فرزندان	۸) نفوذ محتوای متزلزل‌کننده خانواده
		۹) کاهش استحکام خانواده
انسجام یا واگرایی اجتماعی	۹) تقویت وفاق ملی و احساس تعلق اجتماعی	۱۰) تضعیف روابط سنتی و پیوندهای محلی
	۱۰) افزایش همبستگی در شرایط بحرانی	۱۱) افزایش شکاف اجتماعی و طبقاتی
	۱۱) شکل‌گیری اجتماعات هویتی در فضای مجازی	۱۲) گسترش نابرابری‌های دیجیتال
		۱۳) افزایش تنش‌های اجتماعی
		۱۴) بروز قطبی‌سازی اجتماعی و فرهنگی
اعتمادسازی یا بی‌اعتمادی اجتماعی	۱۲) افزایش شفافیت عملکرد نهادهای دولتی	۱۵) تضعیف اعتماد به رسانه‌های سنتی
	۱۳) تقویت اعتماد افقی میان کاربران	۱۶) گسترش اخبار جعلی و بی‌اعتمادی عمومی
	۱۴) رشد اعتبارسنجی اجتماعی	۱۷) خدشه‌دار شدن مشروعیت سیاسی
مشارکت یا انفعال مدنی	۱۵) افزایش آگاهی و کنشگری سیاسی - اجتماعی	۱۸) جایگزینی حضور آنلاین به جای مشارکت واقعی
	۱۶) تقویت مشارکت داوطلبانه و کمپین‌های مجازی	۱۹) رشد پوپولیسم و رفتارهای هیجانی
	۱۷) گسترش گفت‌وگوهای انتقادی	۲۰) تشدید قطبی‌سازی سیاسی
	۱۸) تقویت رفتارهای مدنی	
		۲۱) گسترش خشونت کلامی و هنجارشکنی
نوآوری یا اختلال در هنجارهای اجتماعی	۱۹) تضعیف برخی هنجارهای منفی نظیر تابوهای نابجا	۲۲) تضعیف ارزش‌های دینی و سنت‌ها
		۲۳) بروز رفتارهای ضداجتماعی
		۲۴) گسترش شبه‌علم
سلامت یا آسیب روانی - اجتماعی	۲۰) حمایت‌های روانی و همیاری اجتماعی در بستر مجازی	۲۵) گسترش مصرف‌گرایی
	۲۱) تقویت تاب‌آوری اجتماعی	۲۶) افزایش احساس انزوا و تنهایی دیجیتال
	۲۲) افزایش دسترسی به خدمات مشاوره و روان‌درمانی برخط	۲۷) اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی
		۲۸) رشد اضطراب و اختلال‌های رفتاری در استفاده افراطی از شبکه‌های مجازی

مضامین اصلی (مضامین فراگیر)	مضامین فرعی مرتبط با فرصت‌ها (مضامین سازمان‌دهنده)	مضامین فرعی مرتبط با تهدیدها (مضامین سازمان‌دهنده)
		۲۹ افزایش فشار اجتماعی و مقایسه‌های ناسالم
		۳۰ کاهش تمرکز و افزایش پراکندگی ذهنی
		۳۱ بروز رفتارهای پرخاشگرانه و خشونت سایبری
	۲۳ بهبود تصویر بین‌المللی کشور از طریق دیپلماسی دیجیتال	۳۲ شکل‌گیری جنگ‌های اطلاعاتی
قدرت نرم یا تهدیدهای بین‌المللی	۲۴ تقویت تعاملات فراملی	۳۳ تهدید امنیت اطلاعات و داده‌های ملی
	۲۵ گسترش نفوذ قدرت نرم	۳۴ دستکاری افکار عمومی توسط قدرت‌های خارجی

نقشه مضامین حاصل از تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها در شکل ۲ به تصویر درآمده که بیانگر ماهیت دوگانه فضای مجازی در ارتباط با سرمایه اجتماعی است.

شکل ۲. نقشه مضامین حاصل از کدگذاری مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته (منبع: یافته‌های پژوهش)

در ادامه یافته‌ها و نتایج پژوهش کنونی در قالب دو بخش فرصت‌های مثبت و ظرفیت‌ساز فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی و تهدیدها و پیامدهای منفی فضای مجازی برای سرمایه اجتماعی تشریح می‌شوند:

۳-۱. فرصت‌های مثبت و ظرفیت‌ساز فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی

مطالعه فرصت‌هایی که فضای مجازی برای سرمایه اجتماعی ایجاد می‌کند نشان می‌دهد فضای مجازی فراتر از یک ابزار ارتباطی ساده، به یک بستر تحول‌آفرین برای سرمایه اجتماعی تبدیل شده است. از مهم‌ترین فرصت‌هایی که فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی ایجاد می‌کند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۳-۱-۱. ارتقاء شایستگی‌ها در بستر فضای مجازی

فضای مجازی با فراهم کردن آموزش‌های مجازی و دسترسی به منابع متنوع، فرصت یادگیری مستمر را فراهم کرده و به بستری برای توسعه انواع شایستگی‌ها؛ نظیر سواد رسانه‌ای، تفکر انتقادی و تفکر خلاق تبدیل شده است. این شایستگی‌ها، به‌ویژه در نسل‌های جوان، ظرفیت مشارکت مؤثرتر در فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را افزایش می‌دهند و زمینه‌ساز ارتقاء سرمایه اجتماعی هستند.

۳-۱-۲. تسهیل ارتباطات خانوادگی

یکی از کارکردهای مثبت فضای مجازی، فراهم‌سازی بسترهای متنوع برای حفظ و تقویت پیوندهای خانوادگی، به‌ویژه در شرایطی که فاصله جغرافیایی بین اعضاء خانواده وجود دارد و اعضاء خانواده از نظر مکانی دور از هم زندگی می‌کنند یا هنگامی که سبک زندگی افراد پرمشغله است. شبکه‌های اجتماعی، پیام‌رسان‌ها و تماس‌های تصویری این امکان را فراهم آورده‌اند که اعضای خانواده حتی در فاصله‌های جغرافیایی زیاد نیز بتوانند ارتباط عاطفی خود را حفظ کرده و در امور روزمره با یکدیگر مشارکت داشته باشند. این نوع ارتباطات در بستر فضای مجازی، ضمن کاهش احساس انزوا، به تداوم روابط خانوادگی و افزایش انسجام عاطفی میان نسل‌ها کمک می‌کند.

۳-۱-۳. افزایش وفاق و انسجام اجتماعی

در مواقع بحرانی، شبکه‌های اجتماعی با ایجاد جریان‌های حمایتی، حس همبستگی اجتماعی را تقویت می‌کنند. نمونه‌های گوناگونی از بسیج جمعی کاربران در مواقع حوادث طبیعی، بحران‌های اجتماعی یا حتی موفقیت و پیروزی‌های ملی نشان می‌دهد این فضا قدرت بالایی در بازتولید احساس تعلق جمعی و انسجام و پیوند اجتماعی دارد.

۳-۱-۴. اعتمادسازی اجتماعی از طریق تقویت شفافیت و پاسخگویی

اعتماد، بنیان بسیاری از همکاری‌ها و مراوده‌ها چه در حوزه ارتباطات اجتماعی و چه در زمینه ارتباطات مجازی است (دهقان‌پور فراشاه و دهقان‌پور فراشاه، ۲۰۲۴). فضای مجازی به دلیل ویژگی‌هایی نظیر تعاملی و نظارت‌پذیر بودن، نهادهای عمومی و دولتی را وادار به شفافیت و پاسخگویی بیشتر می‌کند. گزارشگری شهروندان، انتشار داده‌ها و نقد عمومی از طریق شبکه‌های اجتماعی موجب افزایش پاسخگویی و اعتماد به نظام حکمرانی می‌شود.

۳-۱-۵. افزایش مشارکت مدنی و سیاسی

فضای مجازی با فراهم آوردن امکان دسترسی آزاد به داده‌ها، تبادل دیدگاه‌ها و سازمان‌دهی اقدام‌های جمعی، زمینه‌ساز گسترش مشارکت مدنی و سیاسی شهروندان در جامعه شده است. شبکه‌های اجتماعی و پلتفرم‌های دیجیتال، امکان تشکیل کمپین‌های داوطلبانه، مطالبه‌گری‌های مدنی و اعتراضات مسالمت‌آمیز را فراهم می‌کنند. این بسترها به شهروندان کمک می‌کنند آگاهانه‌تر در فرایندهای خط‌مشی‌گذاری مشارکت کنند و با کم‌هزینه‌ترین ابزارها، صدای خود را به گوش حکمرانان و خط‌مشی‌گذاران برسانند. چنین مشارکت‌هایی، اعتماد عمومی، احساس تعلق جمعی و پیوند اجتماعی را تقویت می‌کنند و سرمایه اجتماعی را در بُعد کنشگری مدنی ارتقا می‌دهند.

۳-۱-۶. بازاندیشی در برخی هنجارهای اجتماعی

یکی از پیامدهای مثبت فضای مجازی، فراهم ساختن بستری برای گفت‌وگو، آگاهی‌بخشی و بازاندیشی در برخی هنجارهای سنتی و تضعیف برخی هنجارهای منفی نظیر تابوهای نابجا است که پیش‌تر امکان نقد و تغییر نداشتند. این فضا با برجسته‌سازی

صداها به حاشیه‌رانده شده و مطرح کردن مسائل حساس اجتماعی، زمینه‌ساز گفت‌وگوهای نو، درباره موضوعاتی نظیر تنوع فرهنگی و حقوق مدنی شده است. چنین فرایندی می‌تواند به تضعیف هنجارهای منفی و تبعیض‌آمیز و تقویت مشارکت برابر شهروندان بینجامد و سرمایه اجتماعی فراگیرتری را پایه‌ریزی کند.

۳-۱-۷. تقویت سلامت روانی - اجتماعی در بستر دیجیتال

فضای مجازی با فراهم کردن امکان ارتباط مستمر، حمایت‌های همدلانه و دسترسی به خدمات روان‌درمانی برخط، نقش مهمی در بهبود سلامت روانی کاربران ایفا کرده است. در این چارچوب، سلامت روانی فقط یک پیامد فردی نیست، بلکه یکی از مؤلفه‌های بنیادی برای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی پایدار به‌شمار می‌رود. شکل‌گیری گروه‌های پشتیبان مجازی و شبکه‌های همیاری دیجیتال به کاهش احساس انزوا، ارتقاء تاب‌آوری و تقویت حس تعلق اجتماعی منجر می‌شود که با تسهیل مراوده‌های معنادار، افزایش اعتماد متقابل و گسترش پیوندهای اجتماعی، به تقویت سرمایه اجتماعی کمک می‌کند.

۳-۱-۸. قدرت نرم و تعاملات بین‌المللی

شبکه‌های اجتماعی امکان ارتقاء تصویر بین‌المللی کشورها و تقویت دیپلماسی دیجیتال را فراهم کرده‌اند. از این طریق، دولت‌ها و کنشگران فرهنگی می‌توانند نفوذ نرم خود را در سطوح منطقه‌ای و جهانی گسترش دهند. این فرایند نشان می‌دهد سرمایه اجتماعی در عصر دیجیتال از مرزهای ملی فراتر رفته و به پدیده‌ای جهانی تبدیل شده است.

۳-۲. تهدیدهای فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد فضای مجازی در کنار فرصت‌ها، تهدیدهایی عمیق و ساختارشکنانه برای سرمایه اجتماعی در سطوح گوناگون فردی، خانوادگی و اجتماعی به همراه دارد.

۳-۲-۱. افول بنیان‌های فرهنگی و ساختی

گسترش فضای مجازی در کنار فرصت‌های دانشی، با چالش‌های بسیاری در حوزه فرهنگ و شناخت همراه بوده است. رواج مصرف‌گرایی رسانه‌ای، سلطه محتوای سطحی و زودگذر و تضعیف فرهنگ مطالعه و اندیشه‌ورزی عمیق، از جمله پیامدهایی هستند که بنیان‌های فرهنگی را با تهدید مواجه ساخته‌اند. در این بستر، اتکای روزافزون به منابع غیرموثق و الگوبرداری از چهره‌های پرنفوذ مجازی، به شکل‌گیری هویت‌های شکننده و نمایشی و کاهش قدرت تحلیل انتقادی منجر شده است. این روند در بلندمدت می‌تواند موجب تضعیف سرمایه فرهنگی و کاهش کیفیت مراوده‌های اجتماعی شود و از انسجام ساختی لازم برای سرمایه اجتماعی پایدار بکاهد.

۳-۲-۲. تضعیف روابط خانوادگی و شبکه‌های سنتی

رواج گسترده فضای مجازی، الگوهای سنتی ارتباط در خانواده و شبکه‌های خویشاوندی را با چالش‌هایی جدی مواجه کرده است. کاهش کیفیت مراوده‌های چهره به چهره، تضعیف تعاملات عاطفی، افزایش تعارض‌های بین‌نسلی و نفوذ محتوای ناسازگار با ارزش‌های خانواده، به فروپاشی تدریجی استحکام خانوادگی انجامیده‌اند. در این وضعیت، خانواده به‌مثابه یکی از منابع اصلی تولید و بازتولید سرمایه اجتماعی، کارکرد خود را در تقویت اعتماد، حمایت روانی و انتقال ارزش‌های اجتماعی از دست می‌دهد و این موضوع می‌تواند به فرسایش سرمایه اجتماعی در سطح خرد منجر شود.

۳-۲-۳. واگرایی اجتماعی

با گسترش فضای مجازی، برخی پیوندهای سنتی و شبکه‌های اجتماعی محلی دچار تضعیف شده‌اند و شکاف‌های اجتماعی و طبقاتی عمق بیشتری یافته‌اند. ظهور نابرابری‌های دیجیتال در دسترسی، مهارت و بهره‌برداری از فناوری، در کنار گسترش قطبی‌سازی فرهنگی، به شکل‌گیری جوامعی متفرق و کم‌تحمّل منجر شده است. الگوریتم‌های شبکه‌های اجتماعی با تقویت محتوای همسو، به ایجاد اتاق‌های پژواک^۱ و قطبی‌سازی جامعه منجر می‌شوند، در نتیجه گفت‌وگوهای سازنده جای خود را به درگیری‌های تند و شکاف‌های عمیق سیاسی می‌دهد. چنین روندی نه تنها مراوده‌های میان‌گروهی را کاهش می‌دهد، بلکه انسجام

^۱ Echo Chambers

اجتماعی و اعتماد متقابل را نیز تضعیف می‌کند و سرمایه اجتماعی را به‌ویژه در بعد پیوندی و ارتباطی آن، در معرض فرسایش قرار می‌دهد.

۳-۲-۴. فرسایش اعتماد اجتماعی در بستر فضای مجازی

یکی از پیامدهای منفی گسترش فضای مجازی، تضعیف مرجعیت رسانه‌های رسمی و سنتی و گسترش اخبار جعلی و نادرست است. این پدیده می‌تواند موجب کاهش اعتماد عمومی به‌مثابه یکی از ارکان اساسی سرمایه اجتماعی، نسبت به نهادها و رسانه‌های اطلاع‌رسانی رسمی شود و در برخی موارد، مشروعیت نهادهای سیاسی را نیز خدشه‌دار می‌کند.

۳-۲-۵. انفعال مدنی در بستر فضای مجازی

گرچه فضای مجازی امکان مشارکت در گفت‌وگوهای عمومی را افزایش داده، در بسیاری از موارد به جای تقویت کنشگری واقعی، فقط جایگزین مراوده‌های حضوری و مشارکت میدانی شده است. رشد پوپولیسم دیجیتال، گرایش به رفتارهای هیجانی، واکنش‌های لحظه‌ای و تشدید قطبی‌سازی سیاسی، تهدیدهایی است که می‌تواند مشارکت آگاهانه و مسئولانه شهروندان را تضعیف کند. این روند می‌تواند بر انسجام مدنی، اعتماد متقابل و سرمایه اجتماعی فعال تأثیر بگذارد و خطر فرسایش پیوندهای مشارکتی را افزایش دهد.

۳-۲-۶. آسیب‌های روانی - اجتماعی در فضای مجازی

استفاده مفرط و ناآگاهانه از فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، می‌تواند به شکل‌گیری مجموعه‌ای از آسیب‌های روانی و اجتماعی منجر شود. افزایش احساس انزوا و تنهایی دیجیتال، اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی و رشد اضطراب و ناهنجاری‌های رفتاری از پیامدهای منفی فضای مجازی است. افزون بر این، فشارهای اجتماعی ناشی از مقایسه‌های ناسالم، کاهش تمرکز و پراکندگی ذهنی، گسترش خشونت سایبری و رفتارهای پرخاشگرانه، سلامت روانی کاربران را به‌طور جدی تهدید می‌کند. این پیامدها، به‌ویژه در غیاب سازوکارهای حمایتی و آموزش سواد دیجیتال می‌توانند به فرسایش سرمایه اجتماعی و کاهش توانمندی‌های فردی و جمعی منجر شوند.

۳-۲-۷. اختلال در هنجارهای اجتماعی

رشد فضای مجازی، در کنار مزایای ارتباطی و اطلاعاتی می‌تواند موجب تضعیف برخی از چارچوب‌های ارزشی و هنجاری جامعه شود. نبود نظارت اجتماعی مستقیم، گمنامی کاربران و سرعت بالای انتشار محتوا، شرایطی را پدید آورده که در آن خشونت کلامی، هنجارشکنی و بروز رفتارهای ضداجتماعی به‌صورت گسترده‌تری مشاهده می‌شود. تضعیف ارزش‌های دینی و سنت‌های فرهنگی، به‌ویژه در نسل‌های جوان‌تر، از تهدیدهای فضای مجازی است. علاوه بر این، گسترش شبه‌علم و مصرف‌گرایی فرهنگی، مشروعیت منابع علمی و اخلاق را با چالش مواجه کرده است. این فرایندها در مجموع، می‌تواند انسجام ارزشی جامعه را کاهش دهد و سرمایه اجتماعی را در سطح فرهنگی، اخلاقی و رفتاری با تهدید مواجه کند.

۳-۲-۸. تهدیدهای بین‌المللی در فضای مجازی

فضای مجازی علاوه بر فرصت‌های گسترده ارتباطی و فرهنگی، می‌تواند عرصه‌ای برای ظهور تهدیدهای امنیتی و سیاسی بین‌المللی باشد. جنگ‌های اطلاعاتی، حمله‌های سایبری و دستکاری افکار عمومی توسط بازیگران خارجی، حاکمیت ملی و امنیت اطلاعات کشورها را به چالش می‌کشند. این تهدیدها می‌توانند به کاهش اعتماد عمومی، تضعیف مشروعیت نهادهای حکومتی و افزایش بی‌ثباتی سیاسی منجر شوند. از سوی دیگر، فشارهای روانی و اجتماعی ناشی از این تهدیدها، نظیر انتشار اخبار جعلی می‌تواند به آسیب‌های روانی - اجتماعی کاربران دامن بزند، افزایش اضطراب، بی‌اعتمادی و تنش‌های اجتماعی را در پی داشته باشد و به تضعیف سرمایه اجتماعی منجر شود.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

سرمایه اجتماعی مشخص می‌کند چرا یک جامعه به‌صورت موفقیت‌آمیز حرکت می‌کند، یا در مسیر شکست قرار دارد. با دقت در تعاریف سرمایه اجتماعی متوجه خواهیم شد این مفهوم بر مفاهیمی نظیر اعتماد، همکاری و روابط متقابل بین اعضای یک

سازمان و گروه تأکید می‌کند. با توجه به ماهیت دوگانه فضای مجازی و اهمیت سرمایه اجتماعی در توسعه پایدار کشورها، در این پژوهش به فرصت‌ها و تهدیدهایی که فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی ایجاد می‌کند پرداخته شد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد فضای مجازی در عصر حاضر به پدیده‌ای نوین تبدیل شده که سرمایه اجتماعی را به‌طور بنیادین تحت تأثیر قرار داده است. سرمایه اجتماعی که پیش‌تر در روابط سنتی، اعتماد بین‌فردی و شبکه‌های اجتماعی چهره به چهره ریشه داشت، اکنون تحت تأثیر شبکه‌های دیجیتال، الگوریتم‌های پلتفرمی و مراوده‌های فرامکانی قرار گرفته است. این تغییر نه یک‌سویه، بلکه چندلایه و چندبعدی است، به‌گونه‌ای که فرصت‌ها و تهدیدها به‌صورت همزمان در هم تنیده شده و پیامدهای آشکار و نهان گوناگونی برای سرمایه اجتماعی پدید آورده‌اند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد فضای مجازی با ویژگی‌هایی چون دسترسی گسترده، سرعت بالا و مراوده‌های چندلایه، همزمان ظرفیت‌های تقویت‌کننده و عوامل تضعیف‌کننده سرمایه اجتماعی را در خود جای داده است. از یک‌سو با ارتقاء شفافیت، افزایش مشارکت مدنی، توسعه سرمایه دانشی و گسترش ارتباطات افقی، می‌تواند سرمایه اجتماعی را به‌طور بی‌سابقه‌ای تقویت کند. از سوی دیگر، با ایجاد بی‌اعتمادی، تضعیف روابط سنتی، بحران‌های هویتی و تهدیدهای امنیتی، خطر فروپاشی بخشی از زیرساخت‌های سرمایه اجتماعی را به همراه دارد.

بنابراین، فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی وابسته به کیفیت حکمرانی دیجیتال، خط‌مشی‌گذاری و سواد رسانه‌ای جامعه است.

افزایش مشارکت مدنی و سیاسی از فرصت‌های فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی با یافته‌های ولمن^۱ و همکاران (۲۰۰۱) و میر و وزارت^۲ (۲۰۲۵) همسو است. بازاندیشی در برخی هنجارهای اجتماعی و برجسته‌سازی صداها به‌حاشیه‌رانده‌شده با پژوهش کردوزو^۳ (۲۰۲۳) همراستا است.

واگرایی اجتماعی و کاهش مشارکت مدنی از تهدیدهای فضای مجازی در حوزه سرمایه اجتماعی با یافته‌های پژوهش‌های گراسی و همکاران (۲۰۲۲) و فرلندر و تیمز^۴ (۲۰۲۴) همسو است. آسیب‌های روانی - اجتماعی در فضای مجازی نظیر افزایش احساس انزوا و تنهایی دیجیتال، اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی و گسترش خشونت سایبری و رفتارهای پرخطرگرانه با پژوهش‌های زووده و همکاران (۲۰۲۵)، دورادونی و همکاران (۲۰۲۵) و اُه و همکاران^۵ (۲۰۲۰) همراستا است، همچنین تضعیف شبکه‌های اجتماعی سنتی با یافته‌های پژوهش پزوه^۶ و همکاران (۲۰۱۹) مطابقت دارد.

بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر، پیشنهادهای کاربردی زیر ارائه می‌شوند:

- پیشنهاد می‌شود با برگزاری دوره‌های آموزشی عمومی، سواد رسانه‌ای و دیجیتال جامعه ارتقا یابد تا کاربران بتوانند محتوای صحیح را از نادرست تشخیص دهند و در برابر اخبار جعلی و دستکاری‌های روانی مقاومت بیشتری داشته باشند.
- خط‌مشی‌گذاری هوشمندانه در حوزه فضای مجازی صورت گیرد تا تعادل میان آزادی‌های دیجیتال و امنیت و سلامت اجتماعی برقرار شود (قالیباف و همکاران، ۲۰۲۵).
- تقویت محتوای بومی و ارزش‌مدار به‌عنوان راهکاری برای کاهش نفوذ فرهنگ‌های آسیب‌زا و حفظ هویت ملی دنبال شود.
- حمایت از خانواده‌ها و آموزش مهارت‌های تربیت دیجیتال به والدین و نوجوانان به‌منظور کاهش آسیب‌های خانوادگی و روانی انجام شود.
- پایش و مقابله با تهدیدهای امنیتی و جنگ‌های اطلاعاتی از طریق همکاری‌های بین‌المللی و توسعه فناوری‌های بومی امنیت سایبری تقویت شود.

1. Wellman

2. Mir & Vizarreta

3. Cardozo

4. Ferlander & Timms

5. Oh, Jang & Kim

6. Pozveh

این پژوهش آشکار می‌سازد که فضای مجازی همانند یک شمشیر دو لبه عمل می‌کند، اگر به‌درستی مدیریت و هدایت شود، به یکی از بزرگ‌ترین منابع تقویت سرمایه اجتماعی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و توسعه پایدار تبدیل خواهد شد، اما در صورت بی‌توجهی به تهدیدهای آن، می‌تواند پایه‌های اعتماد، انسجام و هویت اجتماعی را سست کند و چالش‌های عمیقی برای سرمایه اجتماعی به همراه آورد. در عصر کنونی، چگونگی بهره‌مندی از این فضا نه تنها بر کیفیت سرمایه اجتماعی، بلکه بر آینده جامعه و حتی سرنوشت سیاسی و اقتصادی کشورها نیز تأثیرگذار خواهد بود.

References

- Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: An analytic tool for qualitative research. *Qualitative Research*, 1(3), 385–405. <https://doi.org/10.1177/146879410100100307>
- Cardozo, G. T. (2023). Virtually united: The role of the internet in building social capital. *AWARI*, 4, 1–12. <https://doi.org/10.47909/awari.605>
- Dehghanpour Farashah, A., Abbasi, T., & Dehghanpour Farashah, A. (2023). Identifying and prioritizing the barriers of public accountability in Iranian public organizations. *Journal of Iranian Public Administration Studies*, 6(3), 97–123. (In Persian). <https://doi.org/10.22034/jipas.2022.322195.1322>
- Dehghanpour Farashah, A., & Dehghanpour Farashah, A. (2024). Identification of advantages and disadvantages of employing young managers in public organizations. *Strategic Studies on Youth and Sports*, 22(62), 547–568. (In Persian). <https://doi.org/10.22034/ssys.2022.2271.2630>
- Dehghanpour-Farashah, A., Behnamifard, F., Behzadfar, M., Alalhesabi, M., & Mojtazadeh-Hasanlouei, S. (2025). Mobile participatory urban governance in a developing country: Women's acceptance of city reporting apps in Karaj, Iran. *Sustainability*, 17(12), 5388. <https://doi.org/10.3390/su17125388>
- Duradoni, M., Colombini, G., Battistoni, V., Zagaglia, V., & Guazzini, A. (2025). Exploring the role of online social capital in differentiating technology addiction effect on well-being. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 2025(1), 6211572. <https://doi.org/10.1155/hbe2/6211572>
- Ferlander, S., & Timms, D. (2007). Social capital and community building through the Internet: A Swedish case study in a disadvantaged suburban area. *Sociological Research Online*, 12(5), 1–17. <https://doi.org/10.5153/sro.1594>
- Forghani, M. M., & Gholizadeh Gollo, S. (2021). The relationship between the use of virtual social networks and changes in students' social capital dimensions (Case study: Students of Mohaghegh Ardabili University). *New Media Studies*, 7(26), 267–294. (In Persian). <https://doi.org/10.22054/nms.2021.18846.697>
- Geraci, A., Nardotto, M., Reggiani, T., & Sabatini, F. (2022). Broadband internet and social capital. *Journal of Public Economics*, 206, 104578. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2021.104578>
- Ghalibaf, M. B., Ahmadi, A., Zarei, B., Pour Ezzat, A., & Kiani, M. (2025). Designing a semi-centralized model of health governance in Iran. *Social Business*, 1(2), 160–177. (In Persian). <https://doi.org/10.22059/jsbu.2025.391675.1013>
- Huang, L., Zheng, D., & Fan, W. (2022). Do social networking sites promote life satisfaction? The explanation from an online and offline social capital transformation. *Information Technology & People*, 35(2), 703–722. <https://doi.org/10.1108/ITP-03-2020-0143>
- Hulvey, R. A., & Simmons, B. A. (2025). Borders in cyberspace: Digital sovereignty through a bordering lens. *International Studies Quarterly*, 69(3), sqaf047. <https://doi.org/10.1093/isq/sqaf047>
- Iman, M., & Jalaeian, V. (2010). A survey on the relationship between social responsibility and social capital among the young in Shiraz. *Journal of Applied Sociology*, 21(1), 19–42. (In Persian).
- Jing, R., Jin, G., Guo, Y., Zhang, Y., & Li, L. (2023). The association between constant and new Internet use and depressive symptoms among older adults in China: The role of structural social capital. *Computers in Human Behavior*, 138, 107480. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107480>
- Khatiri, K., Ghazi, I., & Hasani, N. (2023). Explaining the development of social capital in urban water crisis management using factor analysis method (Case study: Karaj city). *Journal of Geography and Sustainability*, 23(71), 341–355. (In Persian). <https://doi.org/10.61186/jgs.23.71.341>
- Keyani, M. A., Afzali, R., & Asadian, M. (2024). Sociological study of the performance of non-governmental organizations of welfare services in Tehran. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 13(1), 107–126. (In Persian). <https://doi.org/10.22059/jisr.2024.362019.1423>
- Miller, E., Cross, L., & Lopez, M. (2010). Sampling in qualitative research. *FBB Research Group*, 19(3), 249–261.
- Mir, L. M., & Vizarreta, P. V. (2025). Social networks and linkages: A systematic literature review (PRISMA) on the impact of social capital in youth communities. *Pedagogía Social: Revista Interuniversitaria*. https://doi.org/10.7179/psri_2025.46.12

- Nejadbahram, Z., Malekikian, N., & Torbati, S. (2022). Global communication networks (Twitter) to strengthen international social capital. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 11(2), 403–428. (In Persian). <https://doi.org/10.22059/jisr.2022.321249.1197>
- Nguyen, M. H., Hunsaker, A., & Hargittai, E. (2022). Older adults' online social engagement and social capital: The moderating role of Internet skills. *Information, Communication & Society*, 25(7), 942–958. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2020.1804980>
- Pozveh, M. Z., Taghipour, F., & Khorasgani, A. E. (2019). An investigation on the consequences of using virtual social networks in promoting the social capital. *International Transaction Journal of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies*, 10(9), 10A09K, 1–12. <https://doi.org/10.14456/ITJEMAST.2019.118>
- Smith, D., Leonis, T., & Anandavalli, S. (2021). Belonging and loneliness in cyberspace: Impacts of social media on adolescents' well-being. *Australian Journal of Psychology*, 73(1), 12–23. <https://doi.org/10.1080/00049530.2021.1898914>
- Terrone, E. (2022). The cyberspace strikes back: An ontological account of social networks. In E. Terrone & V. Tripodi (Eds.), *Being and value in technology*. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-88793-3_2
- Vigoda-Gadot, E., & Mizrahi, S. (2024). The digital governance puzzle: Towards integrative theory of humans, machines, and organizations in public management. *Technology in Society*, 77, 102530. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2024.102530>
- Wellman, B., Haase, A. Q., Witte, J., & Hampton, K. (2001). Does the Internet increase, decrease, or supplement social capital? Social networks, participation, and community commitment. *American Behavioral Scientist*, 45(3), 436–455. <https://doi.org/10.1177/00027640121957286>
- Zarei, B., & Keyani, M. A. (2024). Development from the perspective of political geography. *Research Political Geography Quarterly*. (In Persian). <https://doi.org/10.22067/pg.2024.80764.1196>
- Zewude, G. T., Natnael, T., Woreta, G. T., & Bezie, A. E. (2025). A multi-mediation analysis on the impact of social media and internet addiction on university and high school students' mental health through social capital and mindfulness. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 22(1), 57. <https://doi.org/10.3390/ijerph22010057>
- Zhang, X., & Dong, F. (2021). How virtual social capital affects behavioral intention of sustainable clothing consumption pattern in developing economies? A case study of China. *Resources, Conservation and Recycling*, 170, 595–616. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2021.105616>
- Zhang, X. A., & Sung, Y. H. (2023). Communities going virtual: Examining the roles of online and offline social capital in pandemic perceived community resilience-building. *Mass Communication and Society*, 26(4), 539–565. <https://doi.org/10.1080/15205436.2021.1974046>
- Zolfaghari, A., & Ghayumi, A. (2023). Meta-analysis of the relationship between social capital and social health: Researches in the period of 2011–2021. *Socio-Cultural Strategy*, 12(2), 423–454. (In Persian). <https://doi.org/10.22034/scs.2023.164171>